

Artuklu Sikkeleri Üzerinde Figürler

Muhammet Beşir Aşan*

Giriş

Anadolu, para tarihi bakımından hiç şüphesiz dünyanın en önemli coğrafyasıdır. Para bu topraklarda icad edilmiş, Roma, Doğu Roma (Bizans), Türkiye Selçuklu, Anadolu Beylikler ve Osmanlı devletleri, paralarını bu coğrafyada basmışlardır. Para kullanımı ise İktisat tarihinin en önemli konularından biridir.

Artukoğulları'nın siyasi tarihine genel olarak baktığımızda; Artuklu Beyliği, başkenti Diyarbakır, güneydoğudaki, Mardin, Hasankef ve Harput bölgelerinde 1102-1409 yılları arasında hüküm sürmüş bir Oğuz Türkmen Beyliğidir. Artuklular, 1102 yılında, Güney ve Doğu Anadolu'da kurulmuş bir beyliktir. İsmi Türkmen beyi olan Artuk Bey'den almıştır. 1086 yılında Kudüs'ü alan Artuk Bey aynı yıl burada öldü. Daha sonrasında Artuklular Hısnıkeyfa, Mardin ve Harput olmak üzere üç ana koldan idare edildiler¹.

Hısnıkeyfa kolu, Artuk Bey'in oğlu Sökmen Bey tarafından kurulmuştur. Başkenti Hısnıkeyfa, daha sonra da Diyarbakır olarak belirlenmiştir. 1231 yılında Eyyubiler tarafından yıkılmışlardır. Mardin kolunun kurucusu İlgazi Bey'dir. Sırasıyla Anadolu Selçuklu, Eyyubi ve Moğol hakimiyetine girmişler, 1409 yılında Karakoyunlular tarafından yıkılmışlardır. Harput kolunun kurucusu Mardin Artuklularından Melik İmameddin Ebubekir'dir. 1224 yılında I. Alaaddin Keykubat, Harput'u alarak bu kola son vermiştir².

Sikke

Antik dönemde ilk sikke MÖ 6. yüzyılda Anadolu'da Lydia'lılar tarafından basılmış, daha sonra insanların ve devletlerin imkân ve gereksinimlerine göre yapıldığı madde ve şekil bakımından değişikliğe uğramıştır³. Anadolu'da Yunan

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ/TÜRKİYE, turkuvaz23@yahoo.com ORCID:0000-0002-7250-5927

1 Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA*, C.3, s. 415-417.

2 C. Alptekin, *age.*, s. 417.

3 Oğuz Tekin; "Antik Sikkeler ve Simgeler", *Sikkeler Ne anlatır?* Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 14.

şehir devletlerinin ve Roma dönemi sikkelerinin bir yüzünde genelde kentin sembolü olan bir nesne, bir yapı veya hayvan ve yüceltici sözlerin yanı sıra tanrıların veya mitolojik kahramanların betimi yer almaktadır. Sikkenin üzerinde basıldığı yörenin, ulusun, şehrin, şehri koruyan tanrıların veya bitki ve hayvan figürleri bulunur. Sikkenin üzerindeki yazılara "lejand" denir. "Lejand" ise okumak anlamına gelen Latince 'legere'den gelmektedir. Sikke lejandları bize aşağıdaki bilgileri verirler:

1. Sikkeyi basan halkın veya hükümetin adı,
2. Sikkenin basımından sorumlu magistratın (memurun) adı,
3. Sikke tipini açıklayıcı bilgi,
4. Sikke kalıpcısının adı,
5. Tarih,
6. Birim.

Artuklu Ekonomisine Genel Bakış

Mimari miras, bir ülkenin hafızasıdır, zenginliğidir, ayrıcalığıdır. Artuklulardan günümüze kadar gelen Kale, Ulu Cami, Medrese, Kümbet ve Köprü gibi bir çok tarihi eser bulunmaktadır. Bunlar arsında halen ayakta durmakta olan Malabadi köprüsünün ulaşım ve ticaret bakımından önemli bir yeri vardır. Bu Köprü, 1147 yılında yapılmıştır. Dünyanın en büyük taş kemerli köprüsüdür ve Ayasofya Kilisesi'nin kubbesini içine rahatlıkla alabilecek kadar büyüktür.

Diyarbakir Surları

Diyarbakır Artuklu Sarayı Tepesi - Virantepe Girişi

Malabadi Köprüsü

Harput Kalesi ve Ulu Camii 12.yy

Artuklu ülkesindeki Meyyâfârîkîn, Âmid ve Mardin gibi şehirler birer ilim ve kültür merkezi haline gelmişti. Bu hanedana mensup hükümdarlar ilim ve sanat adamlarını himâye etmişler, bunun neticesinde de onlar adına bazı eserler yazılmıştır. Artukluların, eski Türk töre ve geleneklerini korudukları gibi, Oğuz Boy ve oymak teşkilatını da devam ettirdikleri, müslim ve gayrimüslim halklar arasında fark gözetmeksizin adaletle hükmettikleri, ilim ve fazilet sahibi, medeni davranışlı, tahsilli, dindar oldukları, din ve ilim adamlarına, ediplere yakın ilgi gösterdikleri ilmi çalışmalar destekledikleri, teşkilat ve müesseseler kurdukları, hakim oldukları bölgelerde ticari ve kültürel faaliyetleri en yüksek seviyeye çıkardıkları, bundan dolayı da ülkeleri içinde ve dışında iyi isim yaptıkları kaynakların ve tetkik eserlerin ifadesi olarak kaydedilmiştir⁴.

Anadolu'daki İpek yolları; Coğrafi konumu nedeniyle, eski çağlardan beri doğu ile batı arasında bir köprü işlevi gören Anadolu, İpek Yolunu en önemli kavşak noktalarından biri olmuştur. Orta Çağ'da, İpek Yolları Çin'den başlayıp Orta Asya'da birden fazla güzergahı izleyerek ve Anadolu'yu geçerek Trakya üzerinden Avrupa'ya uzanmıştır. Ayrıca, Ege kıyılarında Efes ve Milet, Karadeniz'de Trabzon ve Sinop, Akdeniz'de Alanya ve Antalya gibi önemli limanları kullanarak deniz yolu ile de Avrupa'ya ulaşmıştır.

Anadolu'da İpek Yolu; Kuzeyde: Trabzon, Gümüşhane, Erzurum, Sivas, Tokat, Amasya, Kastamonu, Adapazarı, İzmit, İstanbul, Edirne. Güneyde: Mardin, Diyarbakır, Adıyaman, Malatya, Kahramanmaraş, Kayseri, Nevşehir, Aksaray, Konya, Isparta, Denizli, Antalya merkezlerini izlemektedir.

Ayrıca, Erzurum, Malatya, Kayseri, Ankara, Bilecik, Bursa, İznik, İzmit, İstanbul güzergahının da kullanıldığı bilinmektedir. Selçuklular, Anadolu'daki ticari faaliyetleri canlı tutmak, güvenliği sağlamak amacıyla önlemler almışlar ve bu yollar üzerinde hanlar (kervansaraylar) inşa etmişlerdir. Artuklu döneminin medreseleri, camileri, imaretleri vb. eserleri, dönemin gelişmişlik düzeyini gösterirken, sonraki dönemlerdeki bilim ve kültürün gelişmesine büyük katkı sağlamıştır⁵.

4 Alptekin, *age.*, s. 417.

5 Gökçe Günel, "Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da İpek Yolu- Kervansaraylar – Köprüler", *Kebikeç*, 29, 2010, 154-137.; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara, 2007; kulturturizm.gov.tr/TR,9997/anololunun-ipek-yollari.html.

Selçuklu Dönemi Anadolu İpek Yolu ve Kervansaraylar

Artuklu Sikkeleri 1101-1408

Artuklu Sikkelerinin Tipolojik İncelemesi

XII, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'da egemen olan Türkmen devletleri kendilerine ait sikkeler darp etmişlerdir. Beyler arasında yapılan anlaşmalara göre bazen birinin, diğerinin üstünlüğünü kabul ettiğini göstermek için, bazen de paraların her iki ülkede geçerliliğini sağlamak amacıyla ortak üretilen sikkelerde bir yüz bir devlete, diğer yüz diğer devlete aittir.

Selçuklu-Eyyübi, Selçuklu-Ermeni, Artuklu-Selçuklu, Artuklu-Eyyübi, Cezire Atabeki-Selçuklu, Artuklu-Selçuklu-Eyyübi, Zengi-Eyyübi ve Osmanlı-Saruhanoğlu devletlerine ait ortak sikkeler kullanılmıştır.

Figürlü Artuklu Sikkeleri

1. Hükümdar Tasvirleri

Hükümdar tasvirli sikkeler, Figürlü Artuklu sikkelerinin en büyük grubunu oluşturmaktadır.

2. Hükümdar portre ve büstleri

Anadolu'da, klasik dönem Yunan şehir devletlerinde ve Roma döneminde basılmış sikkelerin üzerinde yer alan yüksek rölyefli hükümdar portre ve büstleri çok sonra Orta Çağ'da Anadolu'da yaşayacak olan Orta Asya'dan göçerek gelen Türkmen Beylikleri tarafından da kullanılmıştır.

Najm al-Din Alpi bin Timurtaş Mardin

Büst şeklindeki Hükümdar Tasviri Mardin Müzesi, EnvanterNo.2088

H. 611 tarihli sikkenin ön yüzünde Defne dalları ile süslü sola dönük, büst şeklinde hükümdar tasviri etrafında; Nasreddinya veddin Artuk Arslan Meliki Diyarbekir ibaresi bulunmaktadır. Arka yüzde ise Ebu El Abbas Ahmed El Nasreddin Allah Emir El Mü'minin El Melik El Adil Ebu Bekir Bin Eyüb. Ahid Aşere ve sitte mie yazısı vardır.

3. Bağdaş Kurmuş Hükümdar Tasvirleri

Husam al-Din Yuluq Arslan, Bronz dirhem, 596 (1199-1200)

Türk Devlet Geleneği; “Mardin şehrinin birlikte yaşama sanatını gerek Artukoğulları ve gerekse takip eden Türk yönetiminde sürdürebilmesinde etkili olan bir diğer faktör de Artukoğulları ve O’nun temsil etmiş olduğu devlet felsefesidir. Zira tarihi Türk devletlerinde görülen ortak özellik, dolayısıyla da ortak payda *Türk Devlet Geleneği*dir.

“Türk Oturuşu” olarak tanımlanan bu bezemelerde yer alan bağdaş kurarak oturan kişi ya hükümdardır ya da hükümdarın yerine orada bulunan üst düzey bir şahsiyettir⁶. Bu gelenek tespitlerimize göre Mete Han’dan başlayıp artan veya azalan bir değer olarak hemen bütün Türk devletlerinin ortak özelliği olarak yaşatılmıştır.

Evensel devlet anlayışı olarak da tanımlanan bu özellikten dolayı, Türkler hâkim

6 Şennur Şentürk, “Oturan Hükümdar Sembölü”, *Sikkeler Ne anlatır?* Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 50.

oldukları kendi yönetimlerinde yaşayan insanların dil, din ve kültürlerine engel olmadıkları, hatta yönetim ortaklığı anlayışıyla birlikte yaşama sanatına büyük katkıda bulunmuş oldukları tarihi bir gerçektir.

4. Tahta Oturan Hükümdar Tasviri

Mardin Müzesi, Envanter No: 2033 Nasreddin Artuk Arslan'a ait H.628 tarihli sikkenin ön yüzünde; Taht üzerine bağdaş kurarak oturmuş, sol eli ile göğsünde küre tutan hükümdar tasviri bulunmaktadır. Başın sağında ve solunda yıldız motifi işlenmiştir. Tahtın sağında Artuk Arslan, solunda Nasreddin ibaresi vardır.

Sikkenin arka yüzünde; Billahe El İmam El Mustansır Emir El Mü'minin El Melik El Kamil Muhammed. Darbı Sene Semane ve Aşrin ve Sitemian ibareleri bulunmaktadır.

Harput Artuklu Sikkesi

Harput Artukluları: En kısa ömürlü olan Artuklu devletlerinden biridir. 1185-1233 tarihleri arasında bugünkü Elazığ ve çevresinde hüküm sürmüşlerdir⁷.

7 Alptekin, *age.*, s. 417.

5. Suvri Tasviri

6. Melek Tasviri

Mardin Müzesi, Envanter No: 206 H.571 tarihli sikkenin ön yüzünde Başî Haleli fantastik bir Melek tasviri bulunmaktadır. Figürün Sağında-Sene Ahede ve sabaiyn Solunda-ve Hamsemie yazıları vardır. Arka Yüzde Melik El Ümera Muhammed Bin Kara Arslan Bin Davud Bin Sökman Bin Artuk Nasır Emir Emir El Mü'minin. Sağda-El İmam Solda-Allah El Müstezi Bimar (din) ibaresi mevcuttur.

7. Çift Başlı Kartal Figürü

Çift başlı kartal ilk kez Mezopotamya'da mühürlerde M.Ö.3. bin'in sonu ile 2. bin'in başlarında görülmektedir. Daha sonra bütün Ön Asya'ya yayılmıştır. Hemen hemen bütün Anadolu ve Türk medeniyetleri tarafından sevilerek kullanılmıştır.

Çift başlı kartal motifi pek çok sembolik anlamda kullanılmıştır. Yakutlar göğün üst katında efsanevi bir çift başlı kartal bulunduğuna inanmışlardır.

Hayat ağacıyla beraber, gökyüzüne açılan kapının bekçisi simurg olarak da betimlenen çift başlı kartal, mezar taşlarında ise ölünün ruhunu veya ona refakat eden kuşu sembolize etmektedir.

Orta Asya'da çok yaygın olan kartal kültüründe tek ve çift başlı kartalı koruyucu, nazarlık, tılsım, aydınlık-güneş sembolü ve havayı tayin eden unsur olarak görülmektedir. Çift başlı kartal, kudreti, iktidarı; hükümdarın Doğu'ya ve Batı'ya hükmettiğini simgelemektedir⁸.

8. Ejder ile Mücadele Figürü

Harput Artuklu Meliki İmâdeddîn Ebu Bekr'in 582(1186-87) yılında darp edilen sikkesinin ön yüzünde; sol profilden ejder ile mücadele eden erkek figürü görülmektedir. Ejderhanın arkasındaki figür sağ eli ile ejderin alt çenesini, sol eli ile kuyruğunu yakalamış; sağ ayağını ejderhanın boynuna dolamış, sol ayağı ile de üzerine basmıştır bu konuda araştırmaları bulunan Ramazan Uygur'a göre;

8 Şennur Şentürk, "Çift Başlı Kartal ve Avcı Kuşlar", *Sikkeler.Ne anlatır?* Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 62.

“Orta Asya ve Uzakdoğu da inanç, kültür ve hayat görüşlerine göre farklı anlamlar ile, tüm Asya topluluklarında görülen ejder tasvirleri farklı isimler ile anılmıştır. Türkler tarafından Evren, Luu ve Büke olarak isimlendirilen bu mitolojik yaratığa, Araplar Tanin, Çinliler Lung, Moğollar Monhür, İranlılar Ejder ismini vermiştir. Türklerde özellikle erken dönemlerde bereket, refah, güç ve kuvvet simgesi sayılan yaratık; Ön Asya kültürleriyle girilen etkileşimler ile bu anlamlarından daha çok alt edilen kötülüğün simgesi olmuştur. Türk kozmolojisinde ise, ejderin gök ile bağlantılı bir simge olduğuna inanılmaktadır. Hun devrinden kalan Kargalık (Tien Şan Dağları) kurganlarından bir kadın kam kurganında bulunan taç üstünde, kozmik ejdere binen insan tasviri görülmektedir. E. Esin, bu tasvire dayanarak İmadeddin Ebu Bekr'in sikkesindeki kompozisyonun, Hun astrolojisindeki bu kozmik temanın benzeri olduğu görüşündedir. Antik Türk mitolojisinde izlerine rastlanan insan-hayvan mücadele sahneleri, Türkler İslam'a geçtikten sonra destanlara yansımış, ejderha ile mücadele sahneleri biçimine de dönüşmüştür⁹.

9. İsa İmgeleri

Mardin Artuklularından Hüsameddin Timurtaş (1122-52)⁴ ile Amcaoğlu Şîr Bârîk'in ortak sikkesinde ve Hisn-ı Keyfa Artuklu Meliki Fahreddin Kara Arslan'ın

⁹ Bkz. Ramazan Uykur; “Artuklu Meliki İmadeddin Ebu Bekr'in Sikkesinde Ejder/Evren ile Mücadele İkonografisi”, *XIII. Orta çağ Ve Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* 14-16 Ekim 2009, s. 648.

(1148-74) Bizans sikkeleri üslubundaki darp yılı bulunmayan sikkesinde, İsa yarım portre biçiminde, uzun saçlı, sakallı, sol elinde kutsal kitap İncil tutmakta, sağ eliyle ise takdis işareti yapmaktadır. Hıristiyan sanatında sıklıkla karşımıza çıkan ve İsa'nın duruşlarından biri olarak bilinen "Pantokrator İsa " biçiminde adlandırılan tasvir olarak ifade etmektedir¹⁰. Bu konuda önemli araştırmaları bulunan Ramazan Uykur ayrıca şu tespitleri yapmaktadır. Artuklular bir taraftan Bizans, diğer taraftan, Edese, Antakya ve Suriye de kurulan Hıristiyan devletler ile olan ticari ilişkileri dolayısıyla sikkelerinde büst ve portre kullanımına ağırlık vermişlerdir. Bu figür programında Hıristiyan ve İslami öğeler yanında Grek, Roma ve Bizans etkileri ön plana çıkmıştır. Ayrıca, devletlerarasında para değişimi ekonomik olduğu kadar siyasi önem de arz etmektedir. Örneğin, sikkeler üzerinde portre ve dinî söylemlerin -unvan, lâkap, dua ve Kelime-i Tevhid gibi yerleştirilmiş olması komşu devletler üzerinde psikolojik bir baskı unsuru oluşturarak sikkelerinin, yerel sikkeler yerine kullanımını sağlamak ve kendi ekonomik gücünü yerleştirme çabasını akla getirmektedir¹¹.

Sonuç

Sikkelerin geçmiş kültür ve uygarlıkların tarihsel, dinsel, askeri, sosyal ve kültürel yapıları ile yaşantıları hakkında bizlere ışık tuttuğunu ve sikkeyi basan devlet, toplum veya kişilerin Türk kültürünü yansıtmaya, evrensellik, hoşgörü ve sentez özelliklerini yansıttıklarını görmekteyiz.

10 Bkz. Ramazan Uykur; "Artuklu Sikkelerinde Figürlü Süslemenin Dinsel Bir İmge Olarak Vurgulandığı Kompozisyonlar", *Anadolu ve Çevresinde Orta çağ*, Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği Ankara, 2010, s. 159-160.

11 R. Uykur; agm., s. 166.

Kaynaklar

Akçaşar, Bilhan, “Anadolu Selçuklu Sikkeleri”, *Anadolu’da Paranın Tarihi*, Yayın Danışmanı: Halil İncalcık, Editör: Bülent Arı, Ankara 2011.

Alptekin, Çoşkun “Artuklular”, *DİA*, C.3, s. 415-417.

Artuk, İbrahim /Cevriye Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul1993.

Artuk, İbrahim /Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teshirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C. 2, İstanbul 1974.

<http://blogcu.com/figurlu-artuklu-sikkeleri>

<http://kulturturizm.gov.tr/TR,9997/anadolunun-ipek-yollari.html>

<http://mehmeteti.150m.com/artuqids/index.htm>

Erciletlioğlu, Halit, Güler Oğuz, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri, 1996.

Geçkinli, Emel, “Lydia Krallığı’ndanOsmanlı İmparatorluğu’na Anadolu’da Sikke Darbı”, *Anadolu’da Paranın Tarihi*, Yayın Danışmanı: Halil İncalcık, Editör: Bülent Arı, Ankara 2011.

Günel, Gökçe, “Anadolu Selçuklu Dönemi’nde Anadolu’da İpek Yolu-Kervansaraylar – Köprüler”, *Kebikeç* ,29, 2010, 154-137. Gökyıldırım Turan, “Resimli Türk Sikkelerindeki Tasvirlerin Menşei “, *Anadolu’da Paranın Tarihi*, Yayın Danışmanı: Halil İncalcık, Editör: Bülent Arı, Ankara 2011.

Hınrichs, Johann Christoph, “Anadolu Beylikleri ve Sikkeleri “, *Anadolu’da Paranın Tarihi*, Yayın Danışmanı: Halil İncalcık, Editör: Bülent Arı, Ankara 2011.

İsmail Galib, *Takvim-i Meskûkât-ı Selçukiyye / Catalogue des Monnaies Seldjoukides*, Tıpkı Basım, Ankara, 1971.

İzmirlier, Yılmaz, “İlhanlıların Anadolu’da Darbettikleri Sikkeler”, *Anadolu’da Paranın Tarihi*, Yayın Danışmanı: Halil İncalcık, Editör: Bülent Arı, Ankara 2011.

Parlar, Gündegül, *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler*, Ankara, 2001.

Perk, Haluk ve ÖZTÜRK Hüsnü, *Anadolu Sikke Monografileri 1*, Haluk Perk Müzesi Yayınları; İstanbul 2007.

Spengler, William F. SAYLES Wayne G., *Türkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography, Vol. I, The Artuqids*, Lodi, 1992.

_____, *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography, Vol. II, The Zengids*, Lodi, 1996.

Şentürk, Şennur, “Çift Başlı Kartal ve Avcı Kuşlar”, *Sikkeler.Ne anlatır?* Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 62.

_____;”Oturan Hükümdar Sembolü”, *Sikkeler.Ne anlatır?* Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 50.

Tekin, Oğuz, “Eski Yunan-Roma-Bizans Sikkelerinde Dinî Motif ve Semboller”, *Anadolu’da Paranın Tarihi*, Yayın Danışmanı: Halil İnalçık, Editör: Bülent Arı, Ankara 2011.

_____;”Antik Sikkeler ve Simgeler”, *Sikkeler.Ne anlatır?* Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 14.

Tuncer, Orhan Cezmi, *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara, 2007.

Uykur, Ramazan;” Artuklu Meliki İmâdeddîn Ebu Bekr’in Sikkesinde Ejder/ Evren ile Mücadele İkonografisi”, *XIII. Orta çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* 14-16 Ekim 2009, s. 647-651.

_____;” Artuklu Sikkelerinde Figürlü Süslemenin Dinsel Bir İmge Olarak Vurgulandığı Kompozisyonlar”, *Anadolu ve Çevresinde Orta çağ*, Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği Ankara 2010, s. 159-168.

Öztürk, Hüsnü, Halûk Perk;”Karakoyunlu ve Akkoyunlu Sikkeleri”, *Anadolu’da Paranın Tarihi*, Yayın Danışmanı: Halil İnalçık, Editör: Bülent Arı, Ankara 2011.

Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri 3, “Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgar " Beylikler Dönemi Sikkeleri,” The Wind Blowing From Asia To Anatolia" *An Exhibition of Beylik Period Coins*, İstanbul 1994.